

Skatat

Tomasz Ratajczak
Uniwersytet Zielonogórski

GEOGRAFIA I SKALA PRODUKCJI XIX-WIECZNYCH MODLITEWNIKÓW NA KRESACH WSCHODNICH

Kresy Wschodnie, a więc obszar należący niegdyś do Rzeczypospolitej, mają nie tylko fascynującą historię, ale i wywarły niebagatelny wpływ na szeroko pojętą kulturę polską. Obejmując ziemie leżące na wschód od XIX-wiecznego Królestwa Polskiego, czyli między Bugiem i Niemnem (na zachodzie) oraz Dziwną i Dnieprem (na wschodzie), a po drugiej wojnie światowej rozszerzone o dawną Ruś Czerwoną, czyli Galicję Wschodnią (na czele ze Lwowem), współtworzyły ważną w dziejach polskiej książki mapę ośrodków drukarskich. Celem moich rozważań jest ukazanie efektów działalności tych ośrodków poprzez ustalenie skali i zakresu geografii produkcji kresowych druków religijno-użytkowych w XIX stuleciu.

Modlitewniki, bo o nich mowa, postrzegane w równym stopniu jako podręcznik praktycznej pobożności oraz ważne narzędzie społecznej komunikacji i przedmiot codziennego użytku¹, pojawiły się na wspomnianym obszarze już we wczesnym średnio-wieczu. Pierwszym ze znanych rękopiśmiennych zbiorów tekstów

¹ Więcej na ten temat – zob. T. Ratajczak, *Polskie modlitewniki różnych wyznań XIX wieku. Studium bibliologiczne*, Warszawa 2019.

dewocyjnych tam powstałych i mających wyraźnie polską proveniencję jest tzw. *Modlitewnik Gertrudy*, czyli zespół łacińskich treści modlitewnych, jakie utrwaliła w XI stuleciu, przebywając we Włodzimierzu Wołyńskim, a następnie w jednym z klasztorów kijowskich, siostra Kazimierza Odnowiciela – Gertruda Mieszkówna². Z kolei w roku 1596 we Lwowie ukazało się wydanie niezwykle wtedy popularnej *Harfy duchownej* autorstwa jezuity Marcina Laterny, opracowanej dla „pospolitego człowieka” i zawierającej obok tekstów modlitewnych swoisty przewodnik po rzymskokatolickiej pobożności, albowiem datowane od początku XVI w. drukowane modlitewniki spełniały nie tylko funkcję książek do nabożeństwa, lecz także „służyły obronie wiary katolickiej w obliczu szerzącej się doktryny protestanckiej i związanej z nią praktyki życia religijnego”³.

Do czasu zwycięstwa kontrreformacji, kiedy całą produkcję drukarską (z wyjątkiem terenów przynależnych do Prus) zaczęła kontrolować ostra cenzura kościelna, dewocyjne wydawnictwa różnowiercze wydawano nie tylko w miastach północnych, takich

² *Modlitewnik Gertrudy* pomimo tego, że jego autorka większą część życia spędziła na Rusi, wypełnia przede wszystkim zachodnią orientacją liturgiczną. O związkach z Rzymem w równym stopniu świadczyłyby: zamieszczony w zbiorze kalendarz łaciński, obecność psalterza oraz uwypuklony kult św. Piotra, któremu zadedykowano cztery modlitwy. Nie natrafimy w nim na kult Grobu Pańskiego oraz Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, natomiast dostrzeżemy obszerne fragmenty modlitewne poświęcone wierze w Jej pośrednictwo i królowanie wśród aniołów. Innymi cechami przywołanego zbioru są: świadomość popełnianych grzechów, znajomość nauki o opętaniu, modlitwy za zmarłych, modlitwy za zapomniane dusze i grzeszników, wreszcie – uwydatnienie macierzyńskiej troski i obaw o syna, Jaropelka Piotra, wyrażone m.in. w modlitwach do św. Heleny. Więcej na ten temat – zob. K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 25-36.

³ S. Koperek, *Dzieje udostępniania wiernym mszału (polskie przekłady mszalne dla użytku wiernych od XVI do XX wieku)*, [w:] *Msza księgą życia chrześcijańskiego*, red. B. Nadolski, Poznań 1989, s. 246. Więcej na temat M. Laterny i jego *Harfy*... – zob. S. Cieślak, „*Harfa duchowna*” – modlitewnikowy bestseller jezuita Marcina Laterny (1552-1598), „*Nasza Przyszłość*” 2000, t. 93, s. 23-48.

jak Gdańsk czy Toruń, albo w Wielkopolsce (m.in. w Lesznie), ale i na Kresach, a dokładnie w Brześciu Litewskim, który należał do największych ośrodków kalwińskich⁴. Warto też pamiętać, że wraz z pierwszymi drukami nowowierczymi na terenach dawnej Rzeczypospolitej zaczęto wydawać modlitewniki żydowskie, służące do użytku synagogałnego i domowego⁵. Pod koniec XVII w. jednym z takich ośrodków książki była Żółkiew, a w wieku XVIII kolejne miejscowości, m.in. Grodno, Lwów i Wilno⁶.

Nie mniej licznymi ośrodkami produkcji modlitewników na Kresach Wschodnich były, co zrozumiale, typografie nastawione na potrzeby grekokatolików (unitów) i odbiorców prawosławnych. Ważnym centrum wydawniczym druków przeznaczonych dla ludności obrządku prawosławnego było Wilno, gdzie w 1596 r. powstała drukarnia przy Bractwie Św. Ducha, a w roku 1624 rozpoczęła pracę unicka drukarnia bazylianów, w głównej mierze drukująca polskojęzyczne książki liturgiczne. Jeszcze wcześniej, bo w trzeciej dekadzie XVI stulecia, w mieście tym działała najstarsza z miejscowych drukarni – Franciszka Skoryny, pochodzącego z Połocka wydawcy m.in. *Małej podorożnej kniżycy* (1525)⁷, a od 1575 r. produkcję typograficzną podjął tam Piotr Mściśławiec, spod pras którego wyszedł cerkiewno-słowiański *Psaltir*⁸. Gdy ok. roku 1693 wileńską drukarnię bazylianów przeniesiono do Supraśla⁹, najważniejszym

⁴ Zob. H. Szwejkowska, *Książka drukowana XV-XVIII wieku. Zarys historyczny*, wyd. 4 popr., Warszawa 1983, *passim*.

⁵ *Ibidem*, s. 138.

⁶ Zob. K. Pilarczyk, *Drukowana książka hebrajska a religia. Vademecum bibliologiczne*, Kraków 2012, s. 66.

⁷ Zob. H. Wątróbska, *Wszyscy jesteśmy podróżnikami*, https://www.academia.edu/28685760/Wszyscy_jeste%C5%9Bmy_podr%C3%B3%C5%BCnikami_We_are_all_travelers [dostęp: 28.01.2022]; por. B. Golka, M. Kafel, Z. Kłos, *Z dziejów druku polskiego*, Warszawa 1957, s. 133.

⁸ Zob. B. Golka, M. Kafel, Z. Kłos, *op. cit.*, s. 134.

⁹ Zob. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficina suprańska 1695-1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni ojców bazylianów*, Warszawa 1993, s. 28.

producentem unickiej książki do nabożeństwa staje się tamtejsza oficyna bazylikańska obsługująca ludność Litwy, Podlasia, Polesia, Wołynia, a także Białorusi i Ukrainy. Z czasem to centrum przesunie się na południe – do Poczajowa i Lwowa¹⁰, przy czym we Lwowie nie ukaże się ani jedna polskojęzyczna książka unicka¹¹.

W repertuarze wydawniczym drukarni bazylikańskich natrafimy na wiele druków modlitewnych odbitych czcionkami cyrylicą i łacińską – te ostatnie przeważnie w języku polskim. W Supraślu wydano co najmniej kilka modlitewników: *Korunek Najss. Trojcy* (drobny druczek o charakterze modlitewnym), *Officium S^o Onufriusza* (druczek z nabożeństwem do św. Onufrego), *Officium S^o Jozafata* (druczek z nabożeństwem do bł. Jozafata Kuncewicza) oraz *Snopek Mirrhy i Złoty Ołtarz*, który do 1795 r. doczekał się kilku wydań¹². Bazylikańskie edycje *Złotego Ołtarza* oprócz modlitw zawierały ćwiczenia (medytacje), a wśród treści służących modlitwie dostrzeżemy godzinki m.in. o św. Bazylim, *Pięć psalmów na imię Maryja* i modlitwy św. Brygitty (Brygidy). Poza nimi w zbiorze tym uwzględniano także *Ewangelię wg św. Łukasza* oraz kalendarz¹³. Nieco innym przykładem modlitewnika był *Snopek Mirrhy* (prototyp dzisiejszych *Gorzkich żali*), na który składały się trzy części: 1) *Garści Mirrhowego Snopka* zawierająca rozłożone na dziesięć dni *nabożne przykłady* oraz *rozmyślenia o męce Pańskiej y o boleściach Jezusowej Rodzicielki podczas męki jego mianych*; 2) *Zapach Mirrhowego snopka* z modlitwami do umęczonego Jezusa i do bolesnej Matki jego Maryi Panny; 3) *Snopek mirry gorzkiej* zawierający pięć kazań¹⁴.

W Poczajowie w latach 1738 i 1740 opublikowano – napisane kwiecistym barokowym stylem – *Woysko Serdecznych Noworekrutowanych*

¹⁰ *Ibidem*, s. 49.

¹¹ Zob. J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII w.)*, Warszawa 2013, s. 31.

¹² *Ibidem*, s. 80; zob. także M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *op. cit.*, s. 54-56.

¹³ Zob. J. Getka, *op. cit.*, s. 80.

¹⁴ Za J. Getka, *op. cit.*, s. 82-83.

Na Większą Chwałę Boską Affektów zawierające modlitwy i rozważania ilustrowane cytatami św. Augustyna, św. Bonawentury, papieża Leona i innych, które uzupełniono wieloma wierszami na temat życia i śmierci Jezusa, ludzkiego żywota i napotykanym w życiu problemom moralnym¹⁵. Z kolei w Wilnie, po ożywieniu dawniejszej typografii oo. bazylianów, ukazały się: *Godzinki o św. Męczenniku Lucydzie którego ciało od S. Stolicy Apostolskiej zakonowi Bazylikańskiemu darowane, a do cerkwi Wileńskiej SS. Trojcy tegoż zakonu uroczyście wprowadzone* (1784) oraz *Nabożeństwo do S. Tadeusza Apostoła Wielkiego w zespanych rzeczach patrona y modlitwy do innych Świętych Pańskich* (1787)¹⁶. Były to książki, które pod względem formy i treści pomieszczonych w nich tekstów niewiele różniły się od ówczesnych modlitewników katolickich wydawanych zarówno na Kresach, jak i w pozostałych dzielnicach Polski – to po pierwsze; po drugie – tak jak one odbiegały od elementów biblijnych czy liturgicznych, proponując w to miejsce zestawy „godzinek”, „koronek” i innych nabożeństw. Tym samym mnogość modlitw i wypełniające je wielosłowie przesuwali akcent z nastawienia eschatologicznego na przesadne zachowania rytualno-dewocyjne ich użytkowników. Jednocześnie, a miało to miejsce już od początku XVII w., dewocyjne produkty typograficzne nie dorównywały poziomem ich poprzednikom, tzn. do ich produkcji używano złego papieru, posługiwano się zużytą czcionką, nie dbano też o ortografię i estetykę kompozycji typograficznej¹⁷. Należy też nadmienić, że coraz więcej przybywało wówczas wydań różnych podręczników do medytacji (kontemplacji), tłumaczonych z innych języków bądź rodzimych¹⁸, a ten nieustający napływ

¹⁵ *Ibidem*, s. 80.

¹⁶ *Ibidem*, s. 82.

¹⁷ Por. S. Dahl, *Dzieje książki*, tłum. E. Garbacik, T. Zapiór i H. Devechy, Wrocław 1965, s. 225-226.

¹⁸ Jednym z takich przykładów jest *Kąpiel duszna abo ćwiczenia żywota dusznego*, której pierwsze wydanie ukazało się w Krakowie (1605), a drugie w Wilnie (1609).

różnych podręczników ascetyczno-moralizatorskich, samodzielnych wydań „dróg krzyżowych”, „rózańców” oraz innych druków z nabożeństwami paraliturgicznymi (czy w ogóle z tekstami służącymi do nawiązywania kontaktu z transcendencją) uległ w XIX w. zwielokrotnieniu. To zwielokrotnienie produkcji nie ominęło wtedy Kresów Wschodnich.

W latach 1800-1900 spod pras drukarskich, jakie funkcjonowały na ziemiach polskich i poza granicami etnicznie i historycznie polskimi (np. w Berlinie bądź Paryżu), wyszło w sumie 7137 modlitewników polskojęzycznych, ewentualnie dwu- bądź wielojęzycznych (np. polsko-niemiecko-francusko-łacińskich), z których 850 pozycji, co stanowi niemal 12% ówczesnej produkcji tego typu publikacji, zostało wydanych na Kresach. Spośród kresowych ośrodków książki dewocyjnej do największych i najprężniejszych należały Lwów (371 modlitewników) i Wilno (336). Kolejnymi miastami były: Poczajów (30), Berdyczów (24), Żytomierz (16) i Kamieniec Podolski (15). W dalszej kolejności wymienić należy: Połock (9), Grodno (7), Gródek (6), Kijów (5), Kołomyję (5), Mińsk (5), Tarnopol (5), Brześć Litewski (4), Łuck (3), Uzdę (3), Krzemieniec (2), Złoczów (2), wreszcie – Brody i Mościska (po jednej pozycji).

Zdecydowanie najobszerniejszy zbiór druków służących do modlitwy tam wydanych tworzą publikacje katolickie. Ponadto natrafimy tu na modlitewniki ewangelickie, żydowskie, unickie bądź greckokatolickie i takie, w przypadku których trudno przypisać właściwą denominację religijną lub były to książki międzywyznaniowe. Modlitewniki katolickie wydawano niemal we wszystkich znanych mi ośrodkach polskiej książki religijnej zlokalizowanych na wschód bądź północny wschód od Królestwa Polskiego z wyjątkiem mateczników druków ewangelickich, tj. położonych w Prusach Wschodnich Królewca czy miejscowości Szillen (usytuowanej w obrębie dzisiejszego Obwodu Królewieckiego). Z kolei polskojęzyczne druki protestanckie poza Prusami (Wschodnimi

i Zachodnimi), Śląskiem (Górnym, Dolnym czy Cieszyńskim), a także Warszawą wydawano również w Wilnie i we Lwowie. We Lwowie (ale i w Królewcu czy Warszawie) drukowano także polskojęzyczne bądź polsko-hebrajskie modlitewniki żydowskie. Z kolei największymi ośrodkami polskojęzycznych lub dwujęzycznych, tj. polsko-ukraińskich lub polsko-starocerkiewnych ksiązek unickich i greckokatolickich, były: Poczajów, Berdyczów, Wilno, Krzemieniec i Lwów.

Biorąc pod uwagę strukturę treściową, jaką nadano tym drukom, najliczniejszy zespół tworzą modlitewniki klasyczne, w tym śpiewniki oraz publikacje o mniej lub bardziej zawężonym adresacie (np. modlitewniki brackie), mające uniwersalny charakter, albowiem przystosowywano je do rozmaitych potrzeb i praktyk religijnych bądź sytuacji życiowych ich użytkowników (zob. np. Szymona Majchrowicza *Początki życia niebieskiego na ziemi przez złączenie się z Bogiem y świętami Jego na każdy dzień w tygodniu rozłożone na usilne żądanie nabożnych przedrukowane za pozwoleniem Zwierzchności*, Berdyczów 1806). Drugie w kolejności są publikacje maryjne, a wśród nich liczne wersje i edycje nabożeństw: majowego i różańcowego, mniej lub bardziej obszernych zestawów tekstów (przeznaczonych do odmawiania lub śpiewu), jakie nawiązują do Niepokalanego Poczęcia lub Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny bądź też związane są z lokalnym (sanktuaryjnym) kultem maryjnym (zob. np. *Koronkę o Najśw. Pani Matce Bożej*, Berdyczów 1841). Następnie należy wskazać modlitewniki korespondujące z kultem Jezusa Chrystusa, w tym liczne publikacje odnoszące się do kultu Męki Pańskiej, Serca Jezusa, Imienia Jezus itd. (zob. np. Wincentego Buczyńskiego *Ćwiczenie się w nabożeństwie do Najświętszego Jezusowego Serca*, Lwów 1838). Z kolei uzupełnieniem tych dwóch kategorii tematycznych są druki dotyczące kultu zarówno Maryi, jak i Jezusa – mowa o pozycjach, w jakich odwoływano się do Boleści Matki podczas drogi krzyżowej Syna

albo przywoływano w nich treści bożonarodzeniowe, związane tematycznie z Maryją i Dzieciątkiem Jezus (zob. np. *Pieśni i modły do Najsłodsze go Dzieciątka Jezus*, Lwów 1825). Kolejne miejsca zajmowały druki powiązane tematycznie z kultem świętych i osób błogosławionych (zob. np. *Modlitwę do świętego Józefa jako patrona w godzinę śmierci*, Brody [przed 1855]), publikacje pomocne podczas udziału w różnych sakramentach lub pomocne w przygotowaniu do nich (zob. np. ks. Leonarda Soleckiego *Pacierz codzienny, książkę do nabożeństwa dla dzieci z uwzględnieniem przystępujących do pierwszej spowiedzi i komunii*, trzecie znacznie pomnożone wyd., Lwów 1878) oraz książki służące pomocą w obchodach jubileuszy i – zwykle z nimi związanych – odpustów (zob. np. *Wiadomość historyczną o uroczystości imienia Panny Maryi i o bractwie tegoż imienia w kościele katedralnym wileńskim z dodatkiem modlitw do Matki Bożej*, Wilno 1845).

Wyraźny wzrost frekwencji druków służących modlitwie – proporcjonalny zresztą do wzrostu ogółu ówczesnej produkcji drukarskiej – nastąpił w trzeciej, następnie w piątej, a później w szóstej dekadzie omawianego okresu, utrzymując od tego momentu aż do końca wieku wysoki poziom. Przez cały XIX w. da się wyraźnie odróżnić cztery przedziały czasowe, których wydzielenie będzie pomocne w kolejnych partiach niniejszego wywodu. Wyznaczają je lata: 1800-1820 (okres I), 1821-1840 (okres II), następnie 1841-1850 (okres III) oraz 1851-1900 (okres IV), mające – o czym także należy pamiętać – swoje wewnętrzne fale wzrostu i spadku produkcji.

W latach 1800-1820 do największych kresowych ośrodków polskiej książki dewocyjnej należały Wilno (28) i Poczajów (20). Prócz nich modlitewniki wydawano jeszcze w Berdyczowie (10), Lwowie (6) i Połocku (5), a w przypadku pozostałych miast odnotujemy jedynie pojedyncze inicjatywy wydawnicze. Nieco inaczej lista ta będzie się prezentowała, gdy weźmiemy pod uwagę lata 1821-1840. Z jednej strony zaobserwujemy wtedy wyraźny wzrost produkcji

książki nabożnej, który przypadł na okres bezpośrednio poprzedzający powstanie listopadowe i na samo powstanie (w myśl zasady, że czasy wojenne na ogół sprzyjają wydawaniu tekstów religijnych¹⁹), a z drugiej – dostrzeżemy gwałtowny spadek tego rodzaju produkcji m.in. za sprawą popowstaniowych represji.

W latach 1821-1840 zdecydowanie najwięcej wydano modlitewników tradycyjnych, tj. uniwersalnych i kierowanych do ogółu wiernych lub mających ściśle określoną grupę użytkowników ze względu na ich płeć, wiek, wykonywaną profesję itd., a druków maryjnych ukazało się wtedy mniej niż publikacji odpowiadających na zwiększone zainteresowanie kultem Jezusa (dotychczas proporcje te były w miarę wyrównane). Można odnieść wrażenie, że współgrało to z panującą w tamtym okresie atmosferą, kiedy to – jak zauważa Karol Górski – z chwilą wybuchu powstania listopadowego rozpoczął się nowy rozdział nie tylko w historii Polski, ale i w dziejach życia wewnętrznego, polegający na dostrzeganiu w modlitwie trzech „epok”, tj. [1] modlitwę do Chrystusa, [2] modlitwę wspólnie z Chrystusem i [3] przemienienie w Chrystusie, czyli „śmierć mistyczną”, kiedy Chrystus sam się modli w nas²⁰, podkreślając tym samym „wyższość” druków opiewających kult Jezusa nad modlitewnikami maryjnymi²¹ – to po pierwsze; po drugie – przypadające na ten czas kolejne wzrosty produkcji podręczników do modlitwy o treści ogólnej korelują z twórczością Stefana Witwickiego, który w 1836 r. opracował jeden z wariantów najpopularniejszej w XIX w. (obok tzw. *Dunina*) katolickiej książki do nabożeństwa pt. *Ołtarzyk polski*, wydawanej zarówno poza granicami kraju (m.in. w Berlinie,

¹⁹ Zwróciła na to uwagę K. Maleczyńska w: *Książka i biblioteki w dobie zaborów*, Wrocław 1987, s. 26.

²⁰ Zob. K. Górski, *op. cit.*, s. 276; więcej na temat poglądów ks. Semenki – *ibidem*, s. 284-288.

²¹ Por. Z. Sudolski, *Kultura duchowa Celinie Mickiewiczowej (refleksje nad modlitewnikiem żony poety)*, Warszawa 1991, s. 58-59.

Paryżu i Petersburgu), jak i we wszystkich dzielnicach ówczesnej Polski, w tym w Galicji Wschodniej i na Litwie²².

Listę kresowych ośrodków polskiej książki dewocyjnej za lata 1821-1840 otwiera Wilno (46 tytułów) oraz Lwów (40). O ile w przypadku Poczajowa stwierdzimy zmniejszenie produkcji o połowę (10), a następnie jej całkowite wstrzymanie (za sprawą konfiskaty przez władze carskie tamtejszego klasztoru i drukarni bazylianów w odwecie za poparcie powstania listopadowego), o tyle w Berdyczowie będzie to już spadek o charakterze umiarkowanym (9). Z kolei po raz pierwszy do głosu dojdą kolejne z tamtejszych ośrodków, np. Uzda (3) i Kamieniec Podolski (2).

Piąta dekada XIX stulecia, a więc okres III, przyniesie kolejny skokowy przyrost produkcji polskiej książki dewocyjnej, ale inną cechą lat 1841-1850 będzie całkowity zanik druków unickich wydawanych na ziemiach podległych imperium rosyjskiemu – stało się tak na skutek unieważnienia przez władze carskie unii brzeskiej oraz kasacji klasztorów i drukarni bazylikańskich (miało to miejsce w 1839 r.). Tym razem na czoło listy ośrodków kresowych, przodujących w produkcji druków katolickich, wysunie się Lwów (48) oraz Wilno (46). Kolejne miejsca zajmą: Kamieniec Podolski (7), Berdyczów (5) oraz Krzemieniec wraz z Żytomierzem (po 2 tytuły).

Modlitewników ogólnych, tj. klasycznych, wydano wówczas najwięcej. Na drugim miejscu pod względem liczebności (po trwającej dwie dekady przerwie) uplasują się druki maryjne, które do końca wieku pozycji tej już nie utracą. Następnymi w kolejności będą publikacje korespondujące z kultem Jezusa Chrystusa oraz druki odpowiadające na zapotrzebowanie związane z kultem świętych bądź osób błogosławionych. O ile spory spadek odnotujemy

²² Przez cały XIX wiek ukazało się ponad pół tysiąca edycji przeróżnych *Ołtarzyków i Ołtarzy* (por. R. Prejs, „Złoty ołtarzyk”. *Wstępna typologia modlitewników*, „Rocznik Historii Kościoła” 2011, R. 3, s. 59-87).

w przypadku modlitewników opiewających Boga Ojca, o tyle druki pomocne podczas udziału w różnych sakramentach bądź pomocne w przygotowaniu do nich, albo publikacje służące pomocą w obchodach jubileuszy i odpustów zachowają w stopniu mniej lub bardziej widocznym swoje proporcje z poprzednich okresów.

W latach 1851-1900, a więc w czwartym z wydzielonych okresów, w produkcji modlitewników różnych wyznań zaobserwujemy wyprzedzenie ośrodków usytuowanych w zaborze rosyjskim przez miasta galicyjskie, przy czym różnice te nasiliły się zwłaszcza w dziewiątej dekadzie omawianego stulecia. Przyczyną tego były profity, jakie zapewniła Galicji autonomia, oraz – podyktowany wspomnianą autonomicznością oraz podpisanym w 1855 r. konkordatem pomiędzy Austrią a Stolicą Apostolską – brak większych ograniczeń w organizowaniu wielkich wydarzeń o charakterze religijnym, polegających na dekorowaniu słynących z łask wizerunków Matki Bożej, podczas których użytkowa literatura dewocyjna zapewniała swym nadawcom przyzwoity zysk, ciesząc się wzmożonym zainteresowaniem pielgrzymów.

Analizując ówczesny repertuar kresowej książki dewocyjnej, zauważymy, że w jej produkcji zdecydowanie dominował wtedy Lwów (275), a na drugim miejscu plasowało się Wilno (216). W porównaniu z poprzednimi okresami zintensyfikowaniu podlegała również produkcja żytomierska (14), a na mapie ośrodków specjalizujących się w tego rodzaju działalności po raz pierwszy pojawiają się Tarnopol (5) i Złoczów (2). Z kolei całkowitemu wyciszeniu ulegnie druk książek modlitewnych w Kamieńcu Podolskim, Połocku czy Grodnie.

Zarówno lwowskie, jak i wileńskie modlitewniki stanowiły przykłady publikacji jednorazowych albo wznawianych raz bądź wielokrotnie, osiągając za każdym razem wielotysięczne nakłady. Jednym z takich przykładów jest opublikowana w 1875 r. przez lwowską Drukarnię Ludową pod zarządem Stanisława Baylego i w nakładzie ks. Ottona Hołyńskiego *Książka jubileuszowa na*

*Miłościwe Lato roku P. 1875 ogłoszone, ułożona (z polecenia JExc. Najprzewieleb[niejszego] Arcypasterza) dla Archidiecezyi Lwowskiej, którą zaledwie w ciągu kilku miesięcy od pierwszego wydania wznowiono jeszcze trzykrotnie, nie przewidując widocznie rzeczywistego zapotrzebowania na ten typ książki*²³. Z kolei w Wilnie w latach 1859-1895 kilkakrotnie wypuszczano *Wielki i Święty Tydzień, czyli Nabożeństwo Wielkiego Tygodnia, w językach łacińskim i polskim, według Mszału i Breviarza Rzymsko-Katolickiego Kościoła*, którego wydanie czwarte z roku 1890 wileńska oficyna Józefa Zawadzkiego przygotowała do druku przy współpracy Bolesława Korejwy – wydawcy z Kijowa, a wydanie piąte (1895) opatrzyła podwójnym adresem wydawniczym, tj. wileńsko-żytomierskim²⁴.

Spośród opublikowanych na omawianym terenie modlitewników, stosując kryterium formy wydawniczej, wyróżnimy druki w postaci książkowej (stanowiące zdecydowanie największy zbiór), a wśród nich – obierając tym razem wyznacznik objętościowy – dostrzeżemy najskromniejsze, bo sytuujące się w obrębie druków ulotnych²⁵ dwu- i trzykartkowe druczki jak np. *Modlitwy* (Wilno 1823), następnie modlitewniki broszurowe (o objętości od – najczęściej – 8 do 48 stron)²⁶ oraz obszerne, bo liczące kilkaset stron modlitewniki książkowe *sensu stricto*²⁷. Ich przeciwieństwem będą modlitewniki

²³ Zob. T. Ratajczak, *Polskie modlitewniki różnych wyznań XIX wieku. Bibliografia A-K*, Warszawa 2018, poz. 2584-2587 (s. 313-314).

²⁴ *Ibidem*, poz. 2339-2343 (s. 289).

²⁵ Więcej o drukach ulotnych zob.: K. Migoń, *Bibliologia o drukach ulotnych i okolicznościowych*, [w:] *Druki ulotne i okolicznościowe – wartości i funkcje. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej Wojnowice, 8–10 października 2004*, red. K. Migoń, M. Skalska-Zlat, A. Żbikowska-Migoń, Wrocław 2006, s. 8-19; por. także A.F.-B. [A. Firlej-Buzon], *Druki ulotne*, [hasło w:] *Encyklopedia książki*, t. 1., red. A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat, Wrocław 2017, s. 589.

²⁶ Za dolną granicę objętości w tej kategorii wydawnictw przyjmuje się 5 stron (zob. m.in. R. Cybulski, *Książka współczesna. Wydawcy – Rynek – Odbiorcy*, Warszawa 1986, s. 50).

²⁷ Por. S. Vrtel-Wierczyński, *Teoria bibliografii w zarysie*, Wrocław 1951, s. 179.

nieksiążkowe, czyli książki *sensu largo*²⁸. Mam tu na myśli zwłaszcza druki jednokartkowe, nazywane „świętymi obrazkami”, zawierające oprócz wizerunku wybranego przedmiotu kultu i/lub widoku na dany obiekt sakralny pojedyncze teksty modlitewne (zob. np. Marii Bartusówny *Modlitwę do Bł. Jana z Dukli*, Lwów 1884).

Wobec dużego zróżnicowania modlitewników (zwłaszcza w drugiej połowie XIX w.) ze względu na format, kolejną odsłoną standaryzacji byłoby oznaczenie ich wymiarów zewnętrznych, gdzie za miernik służyłaby wysokość grzbietu. W ten sposób interesujące nas druki uszeregujemy w trzech zasadniczych klasach, z których część stanowić będą przykłady książek kieszonkowych albo o grzbiecie wynoszącym 15 cm lub nieco mniej, następnie dostrzeżemy modlitewniki mierzące od 16 do 25 cm oraz z wysokością grzbietu mieszczącą się w przedziale 26-35 cm.

Poza wymienionymi wyżej modlitewnikami samoistnymi wydawniczo (dość zróżnicowanymi za sprawą bogactwa nadawanych im form zewnętrznych) warto odnotować publikacje niesamoistne. W przypadku produkcji kresowej będą nimi przede wszystkim druki służące do modlitwy, będące częścią tytułów wielotomowych. Należy też zauważyć, że część modlitewników XIX-wiecznych wydano w zróżnicowanych standardach i cenach w ramach popularnych wówczas serii wydawniczych²⁹. Jednym z takich kontynuów jest „Biblioteczka pisemek obyczajowych i religijnych”, w ramach której ukazała się *Droga krzyżowa* Karola Boloza Antoniewiczza (Lwów 1849), kolejną – „Biblioteka Wieńca i Pszczółki. Dział Religijny” zawierająca

²⁸ *Ibidem*; por. A. Żbikowska-Migoń, *Tradycje polskiej bibliografii*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Bibliotekoznawstwo” 1970, t. VI, s. 29.

²⁹ O XIX-wiecznych seriach wydawniczych pisze m.in. B. Bieńkowska (*Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 185), z kolei J. Dunin omawia serie wydawnicze książek literackich (*Rozwój cech wydawniczych polskiej książki literackiej XIX-XX wieku*, opracował, wstępem poprzedził i podał do druku J. Ladorucki, Łódź 2018, s. 197-234).

Rozmyślania o gorzkiej Męce Pana Naszego Jezusa Chrystusa napisane i wydane przez Stanisława Stojałowskiego (Lwów 1887).

Jeszcze innym rozróżnieniem będzie podział modlitewników ze względu na brak lub obecność zapisu materiału dźwiękowego, jaki towarzyszy pomieszczonym w nich nabożnym tekstom przeznaczonym do śpiewu. Kierując się tym rozróżnieniem, zdecydowanie częściej natrafimy na dokumenty beznutowe, gdzie zapis muzyczny (odpowiedni dla konkretnej treści) zastępowano wskazówkami typu: „Należy śpiewać na nutę: Będę Ciebie wielbił”, „Nóta jak się śpiewa: Za matkę się udaj” lub „Nuta: Boże, coś Polskę”, poprzedzającymi właściwą pieśń. Z kolei wśród druków z nutami zarejestrujemy modlitewniki z równoległym zapisem tekstu słownego i przypisaną doń linią melodyczną lub takie, w których zapis linii melodycznej (umieszczany często na końcu) dotyczył będzie jednego bądź wybranych tekstów religijnych (zob. np. *Pieśni narodowe, dziś powszechnie po kościołach polskich śpiewane, dawne i nowe. Z nutami*, wyd. nowe, znacznie pomnożone, Bruksela–Brody–Lipsk 1862).

Przywołane do tej pory modlitewniki potwierdzają, że można je klasyfikować, stosując kryterium autora. W ten sposób spośród nich wyodrębnimy dokumenty bezautorskie (anonimowe) i autorskie (nieanonimowe). Wśród modlitewników nieanonimowych znajdują się pozycje, których twórców znamy z imienia i nazwiska. Zazwyczaj będą to osoby duchowne bądź konsekrowane, a innym razem mówić będziemy o przedstawicielach środowisk świeckich. Inną grupę współtworzyć będą pozycje, których autorzy ujawnili jedynie inicjały swojego imienia (imion) i nazwiska lub przybrali zastępczą nazwę własną, czyli pseudonim. Między innymi pseudonimem (pseudonimem zawierającym imię) posłużył się Ż. Michał – autor *Modlitewnika ku chwale Pana Boga i pożytkowi pobożnych katolików* (Wilno 1862).

Kryterium użytkownika (z uwzględnieniem takich czynników jak: płeć, wiek, profesja, miejsce zamieszkania itd.) grupuje mo-

dlitewniki na adresowane do ogółu wiernych danej denominacji religijnej (dość często będą to zarazem przykłady modlitewników pełniących funkcję rodzinnej książki do nabożeństwa przekazywanej z pokolenia na pokolenie), następnie dla osób świeckich i duchownych (bądź konsekrowanych) oraz modlitewniki wyspecjalizowane, a wśród nich wiele przykładów książek modlitewnych dla dzieci, dla młodzieży, dla dorosłych, dla członków bractw i innych zrzeszeń religijnych, dla członków danej społeczności lokalnej, dla reprezentantów różnych grup zawodowych, wreszcie – dla osób duchownych (bądź konsekrowanych) lub mających powołanie do kapłaństwa (bądź życia konsekrowanego).

Kryterium miejsca użytkowania wyszczególnia modlitewniki przeznaczone do użytku w świątyniach, w czasie pielgrzymek i w miejscach kultu, a zatem w przestrzeni publicznej (będą to podręczniki praktycznej pobożności zawierające w głównej mierze ustalone modlitwy liturgiczne i pozaliturgiczne nabożeństwa parafialne bądź związane z danym miejscem kultu, których rolą jest dopełnienie i przedłużenie liturgii). Kolejnymi przykładami są modlitewniki do użytku domowego i publicznego (zawierające ustalone modlitwy liturgiczne i nieliturgiczne, prywatne i/lub wspólnotowe), a także książki modlitewne do użytku szkolnego (zawierające ustalone modlitwy do odmawiania zbiorowego, tj. głośnego, i indywidualnego, tj. szeptem) bądź wykorzystywane do modlitwy w innych miejscach, np. na cmentarzu – zob. np. ks. Mathaeusa Malinowskiego *Porządek majowego nabożeństwa w kościele katedralnym Kamienieckim. Z przydatkiem pieśni żałobnych śpiewanych na processyach rannych w czasie dziesięciu piątków na cmentarzu katolickim* (Kamieniec Podolski 1860).

Kryterium obiegu społecznego pozwala dostrzec z jednej strony modlitewniki patronackie, tj. oficjalne dla danej denominacji religijnej (tworzone i dystrybuowane pod stałym nadzorem stosownych autorytetów bądź władz wyznaniowych), a z drugiej – funkcyjnu-

jące poza tym obiegiem, a więc pozbawione jakiejkolwiek kontroli zarówno na etapie produkcji, jak i dystrybucji, które rozprowadzano w ramach sprzedaży obwoźnej i/lub za pośrednictwem straganów jarmarczno-odpustowych oferujących nie tylko książkę dewocyjną, ale i szeroki wachlarz literatury hagiograficzno-apokryficznej czy prognostycznej (senniki, prorocstwa, wróżby)³⁰.

Przykładem patronackiej książki religijnej będzie wydrukowany przez wileńską oficynę klasztorną Zgromadzenia Księży Misjonarzy *Zbiór wybornego i gruntownego nabożeństwa na codzienne, tygodniowe, miesięczne, w czasy przygodne, w dni święte roczne i około świętych sakramentów podzielone* (Wilno 1807). Z kolei *Mszał wspólno-kapłański świeckim osobom służący, czterdzieści modlitw podczas mszy świętej pobożnych i skutecznych zamykający [...] niegdyś niemieckim językiem napisany, potem po łacinie, a roku Pańskiego 1764 na polski język przetłumaczony. Na nowo przedrukowany* autorstwa ks. Marcina Kochemensa (Wilno 1847) stanowi – ze względu na zespolenie z oficjalnym kultem – przykład modlitewnika liturgicznego, czyli dokumentu integralnie związanego np. z liturgią Eucharystii. Jego przeciwieństwem będą modlitewniki nieliturgiczne (pozaliturgiczne/paraliturgiczne), czyli zawierające nabożeństwa typu: *Droga krzyżowa*, *Koronka do miłosierdzia Bożego* i wiele innych, odprowadzane „mimo” lub „obok” oficjalnych obrzędów liturgicznych. Jeszcze innymi przykładami druków z treściami nieliturgicznymi będą publikacje służące do modlitwy myślniej (tj. rozmyślania i kontemplacji), czyli medytacyjne (ułatwiające pozadyskursywne zjednoczenie z istotą wyższą).

Z uwagi na czas liturgiczny (w modlitewnikach żydowskich liczony według kalendarza solarno-lunarnego) wyróżnimy mo-

³⁰ Więcej na ten temat zob. T. Ratajczak, *Modlitewnik jarmarczno-odpustowy. Próba definicji*, „Literatura Ludowa” 2014, nr 1, s. 11-14; *idem*, *Polskie modlitewniki różnych wyznań XIX wieku. Studium...*, s. 779.

dlitewniki całoroczne (zob. np. *Pieśni nabożne na święta uroczyste według porządku kościoła świętego rzymsko-katolickiego na cały rok zebrane z przydatkiem nowych pieśni przedrukowane*, Wilno 1831) oraz przypisane do właściwego dla danej religii/wyznania okresu roku liturgicznego. Z kolei uwzględnienie kryterium liturgii godzin (tj. stałych pór doby, którym przypisano cykl właściwych modlitw – wspólnotowych bądź prywatnych, odmawianych i/lub śpiewanych) umożliwia rozróżnienie modlitewników całodziennych (całodobowych) albo związanych z konkretną porą dnia.

Postrzeganie modlitewnika jako zjawiska utrwalającego język polski i polską tradycję literacką sankcjonuje użycie do jego typologii kryteriów filologicznych. Poza przywołanym już kryterium językowym upoważniającym nas do wydzielenia np. modlitewników dwujęzycznych, tj. polsko-ukraińskich bądź polsko-starocerkiewnych, w których cerkiewna słowiańszczyzna, jako język liturgiczny chrześcijan obrządku słowiańskiego, będzie stała na straży doktrynalnej, warto spojrzeć na omawiany typ książki użytkowej pod kątem gatunków literackich, jakie w niej występują. W ten sposób można wyodrębnić publikacje litanijne, przy czym najczęściej będą to samoistne wydania pojedynczych litanii związanych np. z czcią Serca Jezusowego bądź adresowanych do czcicieli poszczególnych świętych, lub też będą to, aczkolwiek rzadziej, obszerne, bo liczące kilkaset stron, antologie modlitw realizujących litanijny wzorzec tekstowy (zob. np. Jana Tomasza Leszczyńskiego *Majowe Wielbienia Maryi w Litaniach Loretańskich na każdy dzień miesiąca rozłożone czyli tychże litanii wykład*, wyd. 2, Warszawa–Wilno 1894). Inny obszar wypełniają druki nowennowe (zazwyczaj o objętości nieprzekraczającej 48 stron i w skromnej oprawie), służące nabożeństwu zbiorowemu lub modlitwie prywatnej, odmawianym przez dziewięć kolejnych dni poprzedzających jakieś święto lub uroczystości, a także psalmiczne, różańcowe i koronkowe, gdzie w tych ostatnich – podobnie jak w drukach różańcowych – natrafimy na schematy powtarzania

w określony sposób i określoną liczbę razy modlitw ku czci Jezusa, Maryi bądź świętych. Ponadto mówić będziemy o – mniej lub bardziej obszernych – drukach z pieśniami/hymnami, czyli śpiewnikach, z których część można by uznać za modlitewniki hybrydalne, zawierają bowiem oprócz tekstów religijnych także utwory na poły świeckie (zob. np. *Pieśni nabożne w Kościele katolickim używane*, Wilno 1852). Następnie będą to modlitewne druki o charakterze katechizmowym ukazujące doktrynę wiary i normy obyczajów danej denominacji religijnej w formie tzw. modlitw katechizmowych (w przypadku publikacji katolickich zazwyczaj chodzić tu będzie o modlitwy typu: *Ojcie nasz*, *Pozdrowienie Anielskie*, *Modlitwa do Anioła Stróża*, *Skład apostołski*), a także – tym razem służące nie tylko modlitwie, ale i przyswojeniu umiejętności czytania i pisania – w pełnym tego słowa znaczeniu hybrydalne elementarze, gdzie treści poszczególnych modlitw (często katechizmowych), w zależności od obranej metody nauki czytania, otaczały m.in. różne kroje abecadła (pisanego i/lub drukowanego), sylabizowanie, składanie sylab, zgłoszkowanie, przeróżne obrazki, czasem wyimki z arytmetyki i tabele matematyczne (zob. np. Wincentego Podlewskiego *Naukę czytania i pisania dla dzieci kochających Boga*, Wilno 1850).

Uwzględnienie kryterium rodzaju literackiego, koncentrującego się na kategoriach bardziej ogólnikowych niż gatunki literackie, daje sposobność do rozróżnienia modlitewników lirycznych będących zestawami modlitewnych gatunków wierszowanych: pieśni, hymnów, psalmów. Poza nimi zaobserwujemy modlitewniki, które wielowątkowością pomieszczonych w nich treści, „wielozdarzenio-wością” przywołanych w nich spraw, a także swoistą obiektywizacją poruszanych w nich trosk, przy jednoczesnym wykorzystaniu zróżnicowanych form podawczych (zbliżonych do opisu czy opowiadania), sytuują się w pobliżu epiki (ten typ reprezentują przede wszystkim modlitewniki medytacyjne, czyli służące modlitwie wewnętrznej, tj. myślniej). Ponadto można wyodrębnić modlitewniki

udramatyzowane, a więc mające cechy do pewnego stopnia wspólne z właściwościami utworów dramatycznych, tj. wspartych na dialogu i przeznaczonych do realizacji teatralnej. W głównej mierze chodzić tu będzie o przykłady druków zawierających nabożeństwo *Drogi krzyżowej*. Innym ich przykładem będą wydania *Gorzkich żali*, zawierające m.in. pieśń *Rozmowa duszy z Matką Bolesną*, gdzie tradycja nakazuje śpiewanie zwrotek parzystych mężczyznom, a nieparzystych kobietom. Na udialogizowanie aktów modlitewnych, tym razem polegające na podziale ról między kapłana prowadzącego konkretne nabożeństwo a uczestników zbiorowej modlitwy, натknіemy się również w licznych modlitewnikach litanijnych składających się z zawezwań wypowiedzianych przez osobę wykonującą czynności kultowe, na które lud odpowiada jednakową formułą błagalną (np. *Kyrie eleison*)³¹. Poza nimi do grupy tej zaliczyłbym także wiele modlitewników, gdzie tu i ówdzie wprowadzono mniej lub bardziej konsekwentne rozpisanie partii mówionych/śpiewanych pomiędzy modlącymi się bądź celebrazem i wiernymi (zob. np. *Godzinki o Niepokalanem Poczęciu Najśw. Panny Maryi*, Lwów 1856).

Podręcznikami praktycznej pobożności o cechach mieszanych, tj. liryczno-epicko-dramatycznych, będą typowe książki do nabożeństwa określane mianem modlitewników tradycyjnych (klasycznych). W publikacjach tych, adresowanych – o czym także była już mowa – do ogółu wiernych (często osobno do kobiet i osobno do mężczyzn) lub do wyszczególnionych grup zawodowych (wówczas mówić będziemy o tzw. modlitewnikach wyspecjalizowanych), natrafimy na utwory, które najpierw funkcjonowały jako przykłady literatury wysokiej, a teraz stały się użytkowymi tekstami religijnymi – mam tu na myśli chociażby twórczość Franciszka

³¹ Zob. m.in. E. Jakiel, *Modlitwy przy konających w polskich modlitewnikach rzymskokatolickich XIX wieku. II charakterystyka*, „Język – Szkoła – Religia” R. VIII (2013), nr 2, s. 101-102; W. Sadowski, *Litania i poezja. Na materiale literatury polskiej od XI do XXI wieku*, Warszawa 2011 (tu zwłaszcza część *Poetyka litanii*).

Karpińskiego (zob. tegoż *Pieśni nabożne*, Kołomyja 1880) albo teksty ks. Józefa Baki, poety późnego baroku, i Józefa Epifaniego Minasowicza, kanonika kijowskiego bez święceń, czołowego poety czasów saskich (zob. *Pienia święte i Rytmu pobożne ku zbawiennéj pobudce do chrześcijańskich pobożności z rozmaitych zebrane pisarzów*, Wilno 1801).

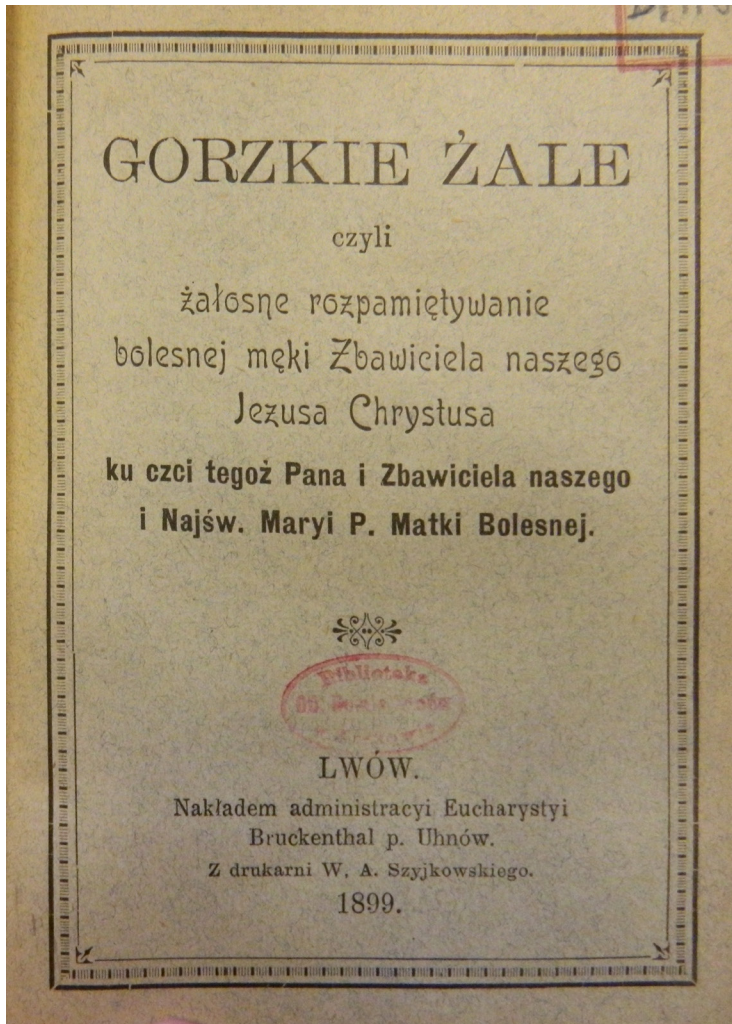
Jeszcze inny podział wynikać będzie z obecności w modlitewnikach elementów patriotycznych. Abstrahując od tego, że za przejaw patriotyzmu należałoby już uznać sam fakt publikowania w dobie niewoli narodowej polskojęzycznych modlitw, kierując się tym wyznacznikiem, dostrzeżemy modlitewniki neutralne politycznie oraz modlitewniki patriotyczne, odwołujące się mniej lub bardziej jawnie do czci świętych patronów Polski bądź nawiązujące do ważnych wydarzeń historycznych – np. w roku 1861, przypuszczalnie w Wilnie, ukazały się *Modlitwy i śpiewy nabożne do dni dzisiejszych zastosowane zarówno dla włościan i dla panów wydane*, nawiązujące do kolejnej rocznicy zawarcia unii litewsko-polskiej.

Poczynione przeze mnie obserwacje pozwalają stwierdzić, że w omawianym okresie rytm produkcji polskiej książki modlitewnej i innych druków służących modlitwie na Kresach Wschodnich, jak i w ogóle w ówczesnej Polsce, wyznaczały – z jednej strony – cezury polityczne, a z drugiej – ważne wydarzenia o charakterze religijnym, często zresztą powiązane z uroczystymi obchodami rocznic istotnych w dziejach narodu wydarzeń. Nie bez znaczenia, choć na zdecydowanie mniejszą skalę, były tu także jednostkowe decyzje o wzmożeniu bądź zaniechaniu działalności wydawniczej. Niewątpliwie pierwszym z politycznych przełomów, istotnych m.in. dla kresowej produkcji religijnej literatury użytkowej, były wojny napoleońskie. Kolejną cezurę wyznaczyła klęska Napoleona. Momentami przełomowymi były także daty powstań narodowych: listopadowego (1831) oraz styczniowego (1863), z powodu których doszło nie tylko do zaostrzonych represji wobec Polaków czy likwidacji instytucji, które powstania poparły (wystarczy jeszcze raz

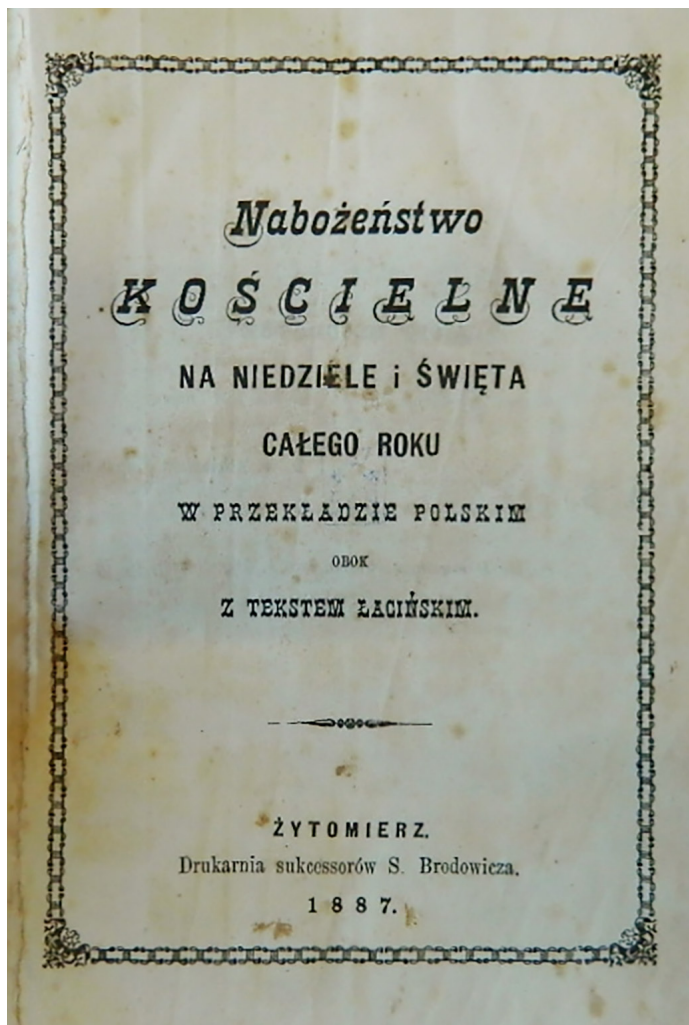
przypomnieć zamknięcie poczajowskiej oficyny i klasztoru bazylianów za drukowanie ulotek i proklamacji powstańczych³²), lecz także do mniej lub bardziej słyszalnych nawoływań do nowego spojrzenia na duchowość. W zaborze austriackim (tu największym ośrodkiem książki religijnej był Kraków, w ostatecznym rozrachunku stanowiący drugie, zaraz za Warszawą, polskie centrum druków modlitewnych) od roku 1867 panowały najkorzystniejsze warunki do rozwoju polskiej oświaty, nauki i kultury, co miało bezpośrednie przełożenie na jakość życia religijnego oraz intensywność tamtejszej produkcji książki dewocyjnej. Zanim jednak tak się stało, całe Królestwo Galicji i Lodomerii, a zatem także Lwów i jego okolice, przez długie lata pogrążone było w marazmie, odczuwając dodatkowo brak wolności druku i ostrą cenzurę (jej druga fala nastąpiła zaraz po upadku powstania krakowskiego i rabacji Jakuba Szeli). Natomiast wspomniane powstania narodowe, a zwłaszcza listopadowy ruch wyzwolenczy, przyczyniły się do uruchomienia na zachodzie Europy emigracyjnych ośrodków, specjalizujących się zarówno w produkcji, jak i ekspedycji na ziemie polskie słowa drukowanego (w tym użytkowej literatury religijnej) bądź też – w razie takiej konieczności – zajmujących się sprowadzaniem na potrzeby uchodźstwa książek krajowych np. z Wilna czy Lwowa³³. Nie możemy przy tym zapominać, że m.in. wileńskie bądź lwowskie modlitewniki trafiały wraz ze swoimi użytkownikami na Sybir, pełniąc wtedy podwójną rolę, tj. podręczników praktycznej pobożności (pomocnych w regularnym nawiązywaniu łączności z przedmiotem wiary) oraz nieformalnych elementarzy, które służyły wyrabianiu poczucia przynależności narodowej, a tym samym stanowiły przejaw biernego oporu wobec rusyfikacji.

³² Zob. J. Getka, *Polskojęzyczne druki typografii poczajowskiej (XVIII wiek)*, „Acta Polono-Ruthenica” 2009, t. 14, s. 94.

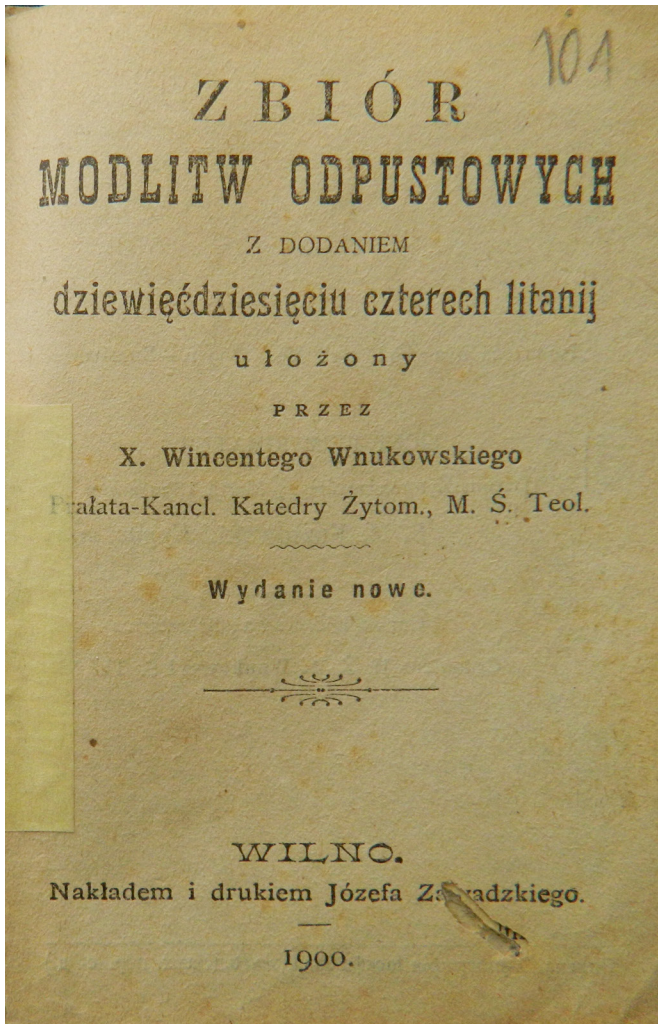
³³ Por. A. Klossowski, *Na obczyźnie. Ludzie polskiej książki*, Wrocław 1985, *passim*.

Fot. 1. Gorzkie żale czyli żałosne rozpamiętywanie bolesnej męki Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa ku czci tegoż Pana i Zbawiciela naszego i Najśw. Maryi P. Matki Bolesnej, Lwów 1899, strona tytułowa, zbiory Biblioteki Kolegium Filozoficzno-Teologicznego OO. Dominikanów w Krakowie (zdj. autora)

Fot. 2. [Kozłowski Szymon Marcin], *Nabożeństwo kościelne na niedziele i święta całego roku w przekładzie polskim obok z tekstem łacińskim*, Żytomierz 1887, strona tytułowa, zbiory Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie (zdj. autora)

Fot. 3. Wnukowski Wincenty, *Zbiór modlitw odpustowych z dodaniem dziewięćdziesięciu czterech litanij* ułożony przez..., wyd. nowe, Wilno 1900, strona tytułowa, zbiory Muzeum Modlitewnika Polskiego im. Wandy Malczewskiej w Parznie (zdz. autora)

Geografia i skala produkcji XIX-wiecznych modlitewników na Kresach Wschodnich

Streszczenie. Kresy Wschodnie, a więc obszar należący niegdyś do Rzeczypospolitej, mają nie tylko fascynującą historię, ale i wywarły niebagatelny wpływ na szeroko pojętą kulturę polską. Obejmując ziemie leżące na wschód od XIX-wiecznego Królestwa Polskiego, czyli między Bugiem i Niemnem oraz Dźwiną i Dnieprem, a po drugiej wojnie światowej rozszerzone o dawną Ruś Czerwoną, czyli Galicję Wschodnią na czele ze Lwowem, współtworzyły ważną w dziejach polskiej książki mapę ośrodków drukarskich. Celem niniejszych rozważań jest ukazanie efektów działalności tych ośrodków, biorąc pod uwagę XIX-wieczną skalę i geografie produkcji kresowych druków religijno-użytkowych.

Słowa kluczowe: modlitewniki polskie, religijna literatura użytkowa, Kresy Wschodnie, wiek XIX

19th-century volume and geography of the production of borderland utility and religious prints

Summary. Eastern Borderlands, that is, the territory belonging to the former Second Polish Republic, not only boast a fascinating history but also have exerted a noticeable influence on the Polish culture in its broad sense. Situated to the east of 19th-century Polish Kingdom, that is, between the Bug and the Niemen as well as the Dźwina and the Dniepr, which after WW II was expanded by the former Red Ruthenia or Eastern Galicia with Lviv as its leading spot, this territory played an important role in the history of Polish book and its printing centers. The present paper focuses on the effects of these centers' activity with respect to 19th-century volume and geography of the production of borderland utility and religious prints.

Keywords: Polish prayer books, applied religious literature, Eastern Borderlands, 19th century